अथ विसर्गसन्धिः

१०३. **विसर्जनीयस्य सः ८/३/३४**
खरि। विष्णुस्त्राता।

१०४. **वा शरि ८/३/३६**
शरि विसर्गस्य विसर्गो वा। हरिः शेते, हरिश्शेते।

१०५. **ससजुषो रुः ८/२/६६**
पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुःस्यात्।

---

१०३. खरि परे विसर्गस्य सः भवति इति सूत्रार्थः।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् –

विष्णुः + त्राता इत्यत्र विष्णुः इत्यत्र यः विसर्गः, तस्मात् परः त्राता इति तकारः खर्वर्णः। अतः अस्य विसर्गस्य स्थाने अनेन सकारादेशः भवति।

रूपलेखनप्रकारः –

विष्णुः+ त्राता इत्यत्र ''विसर्जनीयस्य स'' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने 'स्' आदेशे कृते'' विष्णुस्त्राता इति सिद्धम्।

अन्यानि उदहाणानि –

बालकः + तिष्ठति=बालकस्तिष्ठति, गौः + चरति = गौश्चरति इत्यादीनि।

विशेष : खर् प्रत्याहारान्तर्गतेषु के खे च परे विसर्गस्य जिह्वामूलीयः, पे फे परे तु उपध्मानीयः वा भवति। सूत्रं ''कुप्वोः ⨯ क ⨯ पौ च''। पक्षे विसर्गस्य विसर्गः अपि। रामः करोति, राम ⨯ करोति। देवदत्तः पचति, देवदत्त ⨯ पचति।

१०४. शरि प्रत्याहारे परे विसर्गस्य विकल्पेन विसर्ग एव भवति। पक्षे तु शरः अपि खरन्तर्गतत्वात् 'विसर्जनीस्य सः' इति स् अपि भवति।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् –

हरिः + शेते इत्यत्र विसर्गात् शर् परः विद्यते। अतः विसर्गस्य अनेन विसर्गे 'हरिः शेते' इति। पक्षे तु सादेशे श्चुत्वे 'हरिश्शेते' इति रूपम्।

रूपलेखनप्रकारः –

हरिः + शेते इत्यत्र ''विसर्जनीयस्य सः'' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे प्राप्ते, तं प्रबाध्य ''वा शरि'' इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गस्य विसर्गे एव कृते 'हरिः शेते' इति रूपम्। पक्षे तु विसर्गस्य सकारादेशे कृते हरिस्+शेते इत्यवस्थायां ''स्तोःश्चुना श्चुः'' इति सूत्रेण सस्य शकारयोगे शकारे कृते 'हरिश्शेते' इति रूपं सिद्धम्।

अन्यानि उदाहरणानि –

रामः शृणोति रामश्शृणोति। पदार्थाः + सप्त = पदार्थाः सप्त, पदार्थास्सप्त इत्यादीनि।

१०५. स-सजुषोः रुः। पदस्य अन्ते स्थितस्य सस्य तथा सजुष् शब्दस्य अन्तिमवर्णस्य 'ष्' इत्यस्य रुः भवति।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् –

'शिवस् + अर्च्यः इत्यत्र 'शिवस्' इति पदम् अस्ति, अस्य अन्ते सकारः विद्यमानः, तस्य सकारस्य अनेन रुत्वं विधीयते। 'रु' इत्यस्य उकारस्य इत्संज्ञायां लोपे च र् इति शिष्यते इति ध्येयम्। अतः शिवर् + अर्च्यः इति जाते –

१०६. **अतो रोरप्लुतादप्लुते ६/१/११३**
अप्लुतादत: परस्य रोरु: स्यादप्लुतेऽति। शिवोऽर्च्य:।

१०७. **हशि च ६/१/११४**
तथा। शिवो वन्द्य:।

---

१०६. **अत: रो: अप्लुतात् अप्लुते** इतिच्छेद:। 'अत:' इत्यत्र तपरत्वं कृतम् अस्ति, अत: अकार: समकालस्यैव अत्र ग्राहक:। 'अप्लुतात्' इति 'अत:' इति पदस्य विशेषणम्। सूत्रार्थ:-अप्लुतात् अकारात् पर: य: रु:, तस्य रो: स्थाने (रो: अवशिष्टस्य रेफस्य स्थाने) 'उ:' भवति अप्लुते अकारे परे इति।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् -

शिवर् (रु) + अर्च्य: इत्यत्र 'शिव' इति वकारोत्तरवर्तिन: अप्लुतात् अकारात् पर: रु: विद्यते, तस्य स्थाने अनेन उत्वं भवति, यतो हि तस्मात् रो: पर: अप्लुत: अकार (अर्च्य: इति) विद्यते। अत: शिव+उ+अर्च्य: इति स्थिति: जाता गुणैकादेशे पूर्वरूपे च कृते 'शिवोऽर्च्य:' इति।

रूपलेखनप्रकार: -

शिवस् + अर्च्य: इत्यत्र ''ससजुषो रु:'' इति सूत्रेण सस्य स्थाने 'रु' आदेशोऽनुबन्धलोपे च कृते शिव+र् + अर्च्य: इति स्थिते ''अतो रोरप्लुतादप्लुते'' इति सूत्रेण रेफस्य 'उ' आदेशे शिव+उ+अर्च्य: इति जाते ''आद्गुण:'' इति सूत्रेण पूर्वपरयो: अकार-उकारयो: स्थाने गुणैकादेशे शिवो+अर्च्य: इति स्थितौ ''एङ:पदान्तादति'' इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे कृते ''शिवोऽर्च्य:'' इति सिद्धम्।

अन्यानि उदाहणानि -

रामस् + अयम् = रामोऽयम्। सस् + अपि = सोऽपि। उपस्थितस् + अस्मि
= उपस्थितोऽस्मि इत्यादीनि।

१०७. अप्लुतात् अकारात् परस्य रो: (रेफस्य) उत्वं भवति हशि परे सति इति सूत्रार्थ:। हश्प्रत्याहारे परे इति भाव:।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् -

शिवस्+वन्द्य: इत्यत्र सस्य रुत्वे शिव र् (रु) + वन्द्य: इति स्थितौ, अयं रु: अप्लुतात् अकारात् पर: विद्यते, रो: परश्च हश् प्रत्याहारवर्ण: वकार: अस्ति, अत: 'हशि च' इत्यनेन उत्वे शिव उ वन्द्य: इति जाते गुणे शिवो वन्द्य: इति।

रूपलेखनप्रकार: -

'शिवर्+वन्द्य:' इत्यत्र ''ससजुषो रु:' इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे च कृते शिवर् + वन्द्य: इति जाते ''हशि च'' इति सूत्रेण रो: स्थाने उत्वे कृते सति शिव उ वन्द्य: इति स्थिते ''आद् गुण:'' इति सूत्रेण गुणैकादेशे 'शिवोवन्द्य:' इति रूपं सिद्धम्।

अन्यानि उदाहरणानि -

छात्रस् + गच्छति = छात्रो गच्छति। बालकस् + हसति इत्यादीनि।

१०८. **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८/३/१७**

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि। देवा इह, देवायिह।

भोस्, भगोस् अघोस् इति सान्ताः निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते -

१०९. **हलि सर्वेषाम् ८/३/२२**

भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि। भो देवाः।

भगो नमस्ते। अघो याहि।

---

१०८. **भो भगो अघो अपूर्वस्य यः अशि** इतिच्छेदः। भो पूर्वस्य, भगोपूर्वस्य अघोपूर्वस्य, अकारः पूर्वः यस्मात्, तस्य = अपूर्वस्य रोः यकारादेशः भवति अशि = अश्प्रत्याहारवर्णे परे।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् -

देवास् + इह इत्यत्र सस्य रुत्वे कृते देवार् + इह इति स्थितौ अकारपूर्वकस्य रोः (रेफस्य) अनेन सूत्रेण यकारः विधीयते, यतो हि अस्मात् रोः परः अश्वर्णः इकारः विद्यते। अतः देवाय् + इह इति स्थितिः जाता - ततश्च यलोपः।

रूपलेखनप्रकारः -

देवास् + इह इत्यत्र ''ससजुषो रुः'' इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे देवार् + इह इति स्थितौ ''भो भगोअघोअपूर्वस्य योऽशि'' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने 'य्' आदेशे कृते देवाय् + इह इति जाते ''लोपः शाकल्यस्य'' इति सूत्रेण विकल्पेन य्लोपे देवा इह इति रूपम्। यलोपाभावे देवायिह इति रूपम्। देवा इह इत्यत्र गुणः तु न भवति, यलोपस्य गुणदृष्ट्या असिद्धत्वात्।

विशेषः भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ताः निपाताः सन्ति, एषां प्रत्येकं सस्य रुत्वे भोर् भगोर् अघोर् इत्यवस्थायां प्रत्येकं रोः भोभगोअघोपूर्वत्वात् अनेन सूत्रेण यकारे कृते भोय्, भगोय् अघोय् इति स्थिते।

१०९. भोपूर्वस्य भगोपूर्वस्य अघोपूर्वस्य अकारपूर्वस्य च यकारस्य लोपः भवति हलि = व्यञ्जने वर्णे परे इति सर्वेषां मतम्।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् -

भोय् + देवा, भगोय् + नमस्ते, अघोय् + याहि इत्यादौ एतत्पूर्वकस्य यकारस्य अनेन लोपः भवति। अतः भो देवाः। भगो नमस्ते। अघो याहि इति प्रयोगाः।

रूपलेखनप्रकारः -

भोस् + देवाः इत्यत्र ''ससजुषो रुः + इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे भोर् + देवाः इति जाते ''भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि'' इति सूत्रेण रोः यकारे कृते भोय् + देवा इति जाते ''हलि सर्वेषाम्'' इति सूत्रेण यलोपे कृते भो देवाः इति सिद्धम्। एवमेव भगो नमस्ते, अघो याहि इत्याद्यपि ज्ञेयम्।

११०. **रोऽसुपि ८/३/३९**
अह्नो रेफादेशो न तु सुपि। अहरहः। अहर्गणः।

१११. **रो रि ८/३/१४**
रेफस्य रेफे परे लोपः।

११२. **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६/३/१११**
ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते। अणः किम् ? तृढः। वृढः। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते –

---

११०. **रः असुपि** इतिच्छेदः। 'अहन्' इत्यस्य रेफादेशः भवति, सुपि परे तु न भवति, अतः सुब्भिन्ने परे इति फलितम्। ''अलोऽन्त्यस्य'' इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः नस्य रेफादेशः इति निष्कृष्टः अर्थः।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् –

अहन् + अहः इत्यत्र 'अहन्' इति पूर्वपदम्। ततः परः सुप् नास्ति, अपितु सुब्भिन्नः 'अहः' इतिशब्दः। अतः नस्य रेफादेशः अहर् + अहः = अहरहः इति। एवमेव अहन् + गणः = अहर् + गण = अहर्गणः इति।

रूपलेखनप्रकारः –

अहन् + अहः इत्यत्र ''रोऽसुपि'' इति सूत्रेण 'अलोऽन्त्यस्य'' इति परिभाषासहकारेण अन्त्यस्य नकारस्य रेफादेशे अहर् + अहः इत्यवस्थायां वर्ण सम्मेलने 'अहर्गणः' इति सिद्धम्।

१११. **रः रि।** रः इति 'र्' इत्यस्य षष्ठ्येकवचनम्। रि इति सप्तम्येकवचनम्। रकारे परे पूर्वस्य रकारस्य लोपः भवति इति सूत्रार्थः।

उदाहरणस्य विश्लेषणम्

पुनर्+रमते इत्यत्र रेफे परे पूर्वस्य रेफस्य लोपः भवति, अतः पुन+रमते इति स्थितिः। (हरिस् – रुत्वे) हरिर् + रम्यः, (शम्भुस्–) शम्भुर् + राजते इत्यत्रापि रेफे परे पूर्वस्य रेफस्य लोपः भवति। इत्थं पुन+रमते, हरि+ रम्यः, शम्भु+ राजते अत्र रेफस्य लोपः जातः, तस्य च रेफस्य लोपनिमित्तमपि रेफ एव, स च निमित्तरूपः रेफः सम्प्रति परतः विद्यमानः अस्ति। अतः विशेषकार्यं दर्शयन् आह – 'ढ्रलोप.' इति।

११२. **ढ्रलोप इति** – ढ् च र् च इति ढ्रौ, ढ्रौ लोपयति इति ढ्रलोपः, तस्मिन् ढ्रलोपे। अतः ढलोपनिमित्ते ढकारे परे, रेफलोपनिमित्ते च रकारे परे पूर्वस्य अणः (अ इ उ इति वर्णत्रयस्य) दीर्घः भवति। अर्थात् 'रो रि' इत्यनेन यः रेफलोपः, तस्य निमित्तं परतः स्थित रेफः एव भवति, ढलोपोऽपि ढकारे परे एव भवति ('ढो ढे लोपः' इति सूत्रम्)। तादृशे ढकारस्य रेफस्य च लोपनिमित्ते क्रमशः ढकारे रेफे च परे पूर्वस्य अणः दीर्घविधानं भवति इत्याशयः।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् –

पुन + रमते, हरि + रम्यः, शम्भु + राजते इत्यत्र रेफलोपनिमित्तस्य रेफस्य

११३. विप्रतिषेधे परं कार्यम् १/४/२

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते।
पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव। मनोरथ:।

परत्वात् पूर्वस्य अण: क्रमश: अकारस्य, इकारस्य, उकारस्य च दीर्घत्वम् अनेन सूत्रेण विधीयते। अत: पुना रमते, हरी रम्य: शम्भू राजते इति प्रयोगा: उपपद्यन्ते।

रूपलेखनप्रकार: -

हरिस् + रम्य: इत्यत्र ''ससजुषो रु:'' इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे हरिर् + रम्य: इति स्थिते ''रो रि'' इति सूत्रेण रेफे परे पूर्वस्य रेफस्य लोपे कृते हरि+रम्य: इति जाते ''ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण:'' इति सूत्रेण रेफलोपनिमित्ते रेफे परे पूर्वस्य इकाररूपस्य अण: दीर्घे कृते हरी रम्य: इति सिद्धम्।

अन्यानि उदाहरणानि -

अन्तर् + राष्ट्रिय: = अन्ताराष्ट्रिय:। अन्तर् + राज्यम = अन्ताराज्यम्। प्राता राजते। दुष्टाभी राक्षसीभि:। ढलोपस्य तु - लिढ् + ढ: = लीढ:। उढ् + ढ: = ऊढ: इत्यादीनि।

प्रश्न: 'ढ्रलोपे.' इत्यत्र अण: दीर्घ: भवति इति किमर्थम् उक्तम् ? इति प्रश्ने आह - तृढ:। वृढ:। अर्थात् यदि अण् इति न उच्येत तर्हि तृढ् + ढ:, वृढ् + ढ: इत्यत्र ढकारलोपे सति ढलोपनिमित्ते परे पूर्वस्य ऋकारस्य अपि दीर्घत्वं प्राप्नोति। 'अण:' इति कथने तु, न भवति तत्र दीर्घ:, ऋकारस्य अण्त्वाभावात् इति उत्तरम्।
मनस्+रथ: इत्यत्र सस्य ''ससजुषो रु:'' इति रुत्वेऽनुबन्धलोपे मनर्+रथ: इत्यत्र हश्परत्वात्'' हशि च'' इति सूत्रेण रो: उत्वस्य प्राप्ति:, 'रो रि' इत्यनेन च पूर्वरेफलोपस्य प्राप्ति: युगपत् भवति। तत्र कतरत् कार्य पूर्वं करणीयम् ? इति व्यवस्थां सम्पादयन् आह ''विप्रतिषेधे.'' इति -

११३. विप्रतिषेधे. = तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। अन्यत्रान्यत्र कार्याय याभ्यां सूत्राभ्याम् अवसर: प्राप्त: एतादृशकार्यविधायकयो: सूत्रयो: एकत्र युगपत्प्राप्ति: तुल्यबलविरोध: उच्यते। तादृशे प्रसङ्गे पाणिनिकृतसूत्रपाठापेक्षं परवर्ति सूत्रं पूर्वं प्रवर्तते इति व्यवस्था।

उदाहरणे सङ्गति: -

मनर् रथ: इत्यत्र 'हशि च' इत्यस्य 'रो रि' इत्यस्य तुल्यबलयो: विरोध: सञ्जात:। तत्र एतेन सूत्रेण परकार्यं स्यात् इति निर्दिष्टम्। अत्र 'रो रि' इति हि 'हशि च' इत्यपेक्षया परसूत्रम्। अत: 'रो रि' इति पूर्वस्य रेफस्य लोपे प्राप्ते - आह - 'पूर्वत्रासिद्धम्.' इति। रो रि' इत्यस्य त्रैपादिकत्वात् 'हशि च' इति सपादसप्ताध्यायीस्थं प्रति असिद्धत्वात् पूर्वं 'हशि च' इत्यस्यैव प्रवृत्ति: तेन मन + उ + रथ: इत्यत्र गुणे मनोरथ: इति।

रूपलेखनप्रकार: -

मनस् + रथ: इत्यत्र ''ससजुषो रु:'' इति सूत्रेण सस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे च कृते 'मनर् रथ:' इत्यवस्थायां ''रो रि'' इत्यनेन पूर्वस्य रेफस्य लोपे 'हशि च' इत्यनेन उत्वे च प्राप्ते ''विप्रतिषेधे परं कार्यम्'' इति व्यवस्थानुसारं परत्वात् 'रो रि' इत्यनेन लोपे प्राप्ते ''पूर्वत्रासिद्धम्'' इति न्यायात् 'हशि च' इति सूत्रदृष्ट्या रोरीति त्रैपादिकस्य असिद्धत्वात् उत्वे कृते 'मन+उ+रथ:' इति जाते 'आद्गुण:' इत्यनेन सूत्रेण 'ओ' गुणे एकादेशे कृते 'मनोरथ:' इति रूपं सिद्धम्।

११४. एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६/१/१३२

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि, न तु नञ्समासे। एष विष्णुः। स शम्भुः। अकोः किम् ? एषको रुद्रः। अनञ्समासे किम् ? असः शिवः। हलि किम् ? एषोऽत्र।

११५. सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६/१/१३४

सस् इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि, पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत।

सेमामविड्ढिप्रभृतिम्। सैष दाशरथी रामः।

।। इति विसर्गसन्धिः।।

।। इति [१]पञ्चसन्धिप्रकरणम्।।

---

११४. एतत्तदोः सुलोपः अकोः अनञ्समासे हलि इतिच्छेदः। अकोः = ककाररहितयोः, एतत्तदोः = एतत्, तत् इति शब्दयोः यः प्रथमैकवचने सुप्रत्ययः, तस्य (सोः सस्य) लोपः भवति हलि परे, न तु नञ्समासे। सर्वनामशब्दानां टेः प्राक् स्वार्थे अकच्प्रत्ययः भवति। यत्र एतत्तदोः सर्वनामशब्दयोः अकच् न भवति, तादृशौ एतौ ककाररहितौ भवतः। ताभ्यां परः यः सुप्रत्ययः, तस्य हलि परे लोपः भवति, परन्तु नञ्समासे न भवति इति सूत्राशयः।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् -

एषस् + विष्णुः, सस् + शम्भुः इत्यत्र ककाररहितौ एतत्तदौ वर्तेते, ताभ्यां परस्य सुप्रत्ययस्य लोपः भवति, यतो हि, व्यञ्जनवर्णः (हल्) ताभ्यां परः विद्यते। नञ्समासगतौ अपि एतौ शब्दौ अत्र न स्तः। अतः एष विष्णुः, स शम्भुः इति प्रयोगः भवति।

रूपलेखनप्रकारः -

एषस् + विष्णुः इत्यत्र हल्परत्वात् ककाररहितात् एतत्शब्दात् परस्य सुप्रत्ययस्य ''एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि'' इति सूत्रेण लोपे कृते, एष विष्णुः इति रूपं सिद्धम्। सस् + शम्भुः इत्यत्र सुलोपे स शम्भुः इति।

प्रश्नः -

अकोः किम् ? एषको रुद्रः। यदि ककाररहितयोः इति न उच्येत तर्हि ककारसहितस्य 'एषकस् + रुद्रः' इत्यत्र एतत्शब्दस्य अपि सुप्रत्ययस्य लोपापत्तिः स्यात्। अकोः इति कथने तु नैव सुलोपः, अस्य ककारसहितत्वात्। अनञ्समासे किम् ? असः शिवः। यदि नञ्समासे न प्रतिषिध्येत तर्हि असस् + शिवः इत्यत्र नञ्समासगतस्य तत् शब्दस्य अपि सुलोपापत्तिः स्यात्। कृते तत्र निषेधे तु न सुलोपः। यदि 'हलि' इति न उच्येत तर्हि अच्परस्यापि सुलोपापत्तिः भवेत्, तथा सति एषोऽत्र इति न सिद्ध्येत। 'हलि' इति कथने तु अस्य अच्परकत्वान्न सुलोपः इति भावः।

अन्यानि उदाहरणानि -

एष धर्मः सनातनः। एष रामः। स धावति। स कः इत्यादीनि।

११५. सः अचि लोपे चेत् पादपूरणम् इतिच्छेदः। 'सः' इति पदस्य प्रथमैकवचने सुप्रत्ययस्य अचि परेऽपि लोपः भवति, यदि पद्यस्य पादपूर्तिः सुलोपे कृते एव स्यात्। यदि विनाऽपि लोपं पादपूर्तिः संभवा, तदा तु सुलोपः न भवति इति फलितम्।

उदाहरणस्य विश्लेषणम् -

'सस्+इमामविड्ढिप्रभृतिम्' इत्यत्र यदि सुलोपः न क्रियेत तर्हि सस्य रुत्वे 'भो भगो.' इति यत्वे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपे यलोपस्य पूर्वत्रासिद्धरीत्या असिद्धत्वात् गुणाभावदशायां, 'सस् एष दाशरथी रामः'

इत्यत्र च उक्तरीत्या वृद्ध्यभावदशायां एकेन अधिकेन अक्षरेण पादपूर्तिः न भवति। अनुष्टुप्छन्दसि अष्टौ वर्णाः प्रतिपादम् अपेक्ष्यन्ते। सुलोपे कृते तु तस्य असिद्धत्वं न भवति, अतः गुणादेशः, वृद्ध्यादेशश्च संभवः। तथा सति 'सेमामविड्ढिप्रभृतिम्' इत्येवं ''सैष दाशरथी रामः'' इत्येवञ्च पादपूर्तिः भवति। अतः अत्र सोः लोपः भवति।

रूपलेखनप्रकारः –

'सस् + एष दाशरथी रामः' इत्यत्र पद्यस्य पादपूर्त्यर्थं अचि परे अपि ''सोऽचिलोपे चेत्पादपूरणम्'' इति सूत्रेण 'सः' इत्यस्य सोर्लोपे कृते 'स+एष.' इति जाते ''वृद्धिरेचि'' इति सूत्रेण वृद्ध्यैकादेशे कृते ''सैष दाशरथी रामः'' इति वाक्यं सिद्धम्।

अन्यानि उदाहरणानि –

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः।सैष कर्णो महादानी, सैष भीमो महाबलः।। सैषस्तु लिखितः ग्रन्थः। [१]सन्धिः वर्णसन्धानम्। तत्र के पञ्चसन्धयः ? इति प्रश्ने-अच्सन्धिः, हल्सन्धिः, विसर्गसन्धिश्च इति त्रयः सन्धयः तु प्रसिद्धाः। चतुर्थः स्वादिसन्धिः। अच्सन्धौ प्रकृतिभावस्य पृथग्रूपेण निरूपितत्वात् प्रकृतिभावः पञ्चमः सन्धि इति विद्वाँसः आहुः।

अभ्यासार्थं प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ प्रश्नाः –

१. 'विष्णुस्त्राता' पदस्य सन्धिविच्छेदोऽस्ति –

(क) विष्णुष् + त्राता (ख) विष्णुः + त्राता

(ग) विष्णु + त्राता (घ) विष्णो + त्राता ( )

२. ''ससजुषो रुः'' इति सूत्रेण भवति –

(क) सः (ख) सजुषः

(ग) रुः (घ) आगमः ( )

३. 'शिवोऽर्च्यः' इत्यस्य सन्धिविच्छेदोऽस्ति –

(क) शिवाः + अर्च्यः (ख) शिव + अर्च्यः

(ग) शिवोस् + अर्च्यः (घ) शिवस् + अर्च्यः ( )

४. रेफस्य लोपो भवति –

(क) द्विरेफे परे (ख) सुपि परे

(ग) रेफे परे (घ) हशि परे ( )

५. 'मनोरथः' इत्यत्र सन्धिविच्छेदोऽस्ति

(क) मनसा + रथः (ख) मनस् + रथः

(ग) मनोः + अथः (घ) मनर् + अथः ( )

६. विप्रतिषेधे कार्यं स्यात् –

(क) असिद्धं (ख) सिद्धं

(ग) पूर्वं (घ) परं ( )

----

७. ''विसर्जनीयस्य सः'' इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्येयम्।

८. ''हशि चे'' ति सूत्रस्यार्थो लेख्यः।

९. निम्नाङ्कितपदानां ससूत्रं सिद्धिः कार्या।

हरिः शेते, शिवोऽर्च्यः, अहरहः, पुना रमते

१०. अधोलिखितानां पदानां सन्धिः कार्यः।

देवास् + इह, भोस् + देवाः, हरिस् + रम्यः, सस् + शम्भुः।